

‘हामी’ कवितामा ध्वनि सौन्दर्य

तुल्सीराम पोख्रेल

शिक्षण सहायक

त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस, पाल्पा

इमेल : tulsirampokhrel77@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख कवि भूपी शेरचनद्वारा रचित ‘हामी’ गद्य कविताभिन्न प्रयुक्त ध्वनि सौन्दर्यको पहिचान र विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। छ अनुच्छेद र १६० पङ्क्तिमा संरचित हामी कवितालाई आनन्दवर्धनको ध्वनि सिद्धान्तका आधारमा केलाउनु नै यस अध्ययनको मूल उद्देश्य रहेको छ। पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तमा आधारित भएर यो अध्ययनलाई वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ। कवितामा प्रयुक्त भनाइको गाम्भीर्य र ध्वनिको सुगठनलाई उक्तिवैचित्र्यका आधारमा अध्ययनको केन्द्रबिन्दु बनाइएको छ। आजको युगमा हामी उपनिवेशवादका बाछिट्टाबाट मुक्त हुन नसकेको यथार्थता, विश्वसमाजमा हाम्रो दुर्दशा र गर्विलो स्वाभिमानबाट स्खलित हुँदै घृणित बन्नु परेको अवस्थालाई यस अध्ययनमा ध्वनि सौन्दर्यको व्यङ्ग्यार्थ भावका आधारमा केलाइएको छ। यसमा शब्द सौन्दर्य र अर्थगत आधारलाई विश्लेषण गरिएको छ। पुस्तकालयीय सन्दर्भ सामग्रीको उपयोग गरिएको यस लेखमा विशेष गरेर हामी कवितामा प्रयुक्त ध्वनि सौन्दर्यको पहिचान गर्नुलाई मुल उद्देश्य बनाइएको छ। समसामयिक विषयवस्तुलाई प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति दिँदै प्रस्तुत कवितामा विम्बात्मक भाव तथा व्यञ्जनात्मक ध्वनि सौन्दर्यचेत प्रतिध्वनित रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : सौन्दर्यचेत, लक्ष्यार्थ, प्रतीकात्मकता, लक्ष्यहीन, विम्बात्मक

SOUND BEAUTY IN THE POEM 'HAMI'

Tulsi Ram Pokhrel

Abstract

The presented research article is focused on the identification and analysis of sound beauty used in the prose poem 'Hami' written by poet Bhupi Sherchan. The main purpose of this study is to analyze the Bham poem, which is structured in six paragraphs and 160 lines, based on Anandavardhan's sound theory. Based on the Eastern literature theory, this study has been analyzed from the perspective of rhetoric and satire. The seriousness of the words used in the poem and the structure of the sound have been made the focus of the study based on the idioms. In today's era, the reality that we have not been freed from the colonialism, our plight in the world society and the situation where we have to become abominable from our proud self-respect, has been discussed in this study based on the satirical sense of sound beauty. In this, the word beauty and semantic basis are analyzed. In this article, which uses library reference materials, the main objective is to identify the sound beauty used in poetry. Giving symbolic expression to the contemporary theme, it is concluded that the symbolic expression and consonant sounds resonate aesthetically in the presented poem.

Keywords: aesthetic, objective, symbolic, aimless, figurative

विषयपरिचय

'हामी' भूपि शेरचन (१९९२-२०४६) द्वारा रचित गद्य कविता हो । शेरचनका रचनामा विसङ्गत अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गर्दै जीवनका विविध निराशाजनक अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उनका *नयाँ भ्याउरे* (२०११), *निर्भर* (२०१५), *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे* (२०२५) र (उनको देहावसानपछि शिव रेग्मीको सम्पादनमा) *भूपि शेरचनका कविता* (२०५७) प्रकाशित कृतिहरू हुन् । साथसाथै *परिवर्तन* (२०१०) नाटक र '*अल्झेछ क्यारे पढ्यौरी*' गीतलाई नारायण गोपालले गाएको पाइन्छ । अध्ययनका लागि छनोट गरिएको 'हामी' कविता शेरचनको कविता यात्राको तेस्रो चरणको प्रतिनिधि कृति *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे* कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित ४२ ओटा कवितामध्ये एक उत्कृष्ट कविता हो । देशको विसङ्गत अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य, प्रणयप्रेम, प्रकृति, अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश, जीवनका विविध निराशाजनक अवस्था, मङ्गल कामना र देश विकासको आह्वान, उमेरको अनुपातमा जिन्दगीका अवस्थाहरू आदि कुरा भूपि शेरचनका कविताको केन्द्रीय कथ्य बनेको देखिन्छ । गहन भाव र व्यङ्ग्यार्थ भावको संयोजन गरी राष्ट्रिय गौरव र सांस्कृतिक मान्यताको अनास्था र अविश्वासप्रति चिन्ता प्रकट गर्दै समानता, स्वतन्त्रता, मानवता र विश्वबन्धुत्वप्रति आस्था जगाउन तीव्र साङ्गीतिक ध्वनि प्रवाहमा कविता प्रस्तुत गर्नु शेरचनको मूल वैशिष्ट्य हो ।

शेरचनको 'हामी' कवितामा हजारौं वर्षदेखि चलेको वीरताको गाथालाई स्मरण गर्दै कविले 'हामी वीर छौं तर बुद्धू छौं' भनेर हाम्रो वीरतामाथि प्रश्न उठाएका छन्। उन्नति र प्रगतिले विश्वशिखर चुमिसक्दा पनि हामीहरू शोषण, अन्याय, अत्याचार, दुराचार, लुटपाट र अकर्मण्य दास मनोवृत्ति पालेर बाँचेका छौं। नेपालीहरूको खोक्रो र बोक्रो आडम्बर, अहम् गन्तव्यहीन यात्रा एवम् दास परनिर्भरता जस्ता कुराहरू कवितामा व्यञ्जनात्मक ध्वनिका रूपमा प्रतिध्वनित भएको पाइन्छ। प्रस्तुत कविता अत्यधिक पढिएको र यसमा अत्यधिक समीक्षा लेखिएको भए पनि हालसम्म संस्कृत ध्वनि सिद्धान्तका सापेक्षतामा यसका अध्ययन हुन नसकेकोले यही मर्मलाई आत्मसात गरी अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक ठानिएको छ। अतः 'हामी' कविता ध्वनितात्विक दृष्टिले केकस्तो रहेको छ भन्ने मूल समस्यामूलक प्रश्नमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत कवितामा अन्तर्निहित ध्वनितात्विक व्यञ्जना शक्तिको पहिचान गर्ने मुख्य उद्देश्य राखिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख तयार गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीलाई निम्नलिखित विधिको प्रयोग गरी सङ्कलन र विश्लेषण गरिएको छ :

यस अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरी प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका रूपमा सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ। भूपि शेरचनद्वारा रचित 'हामी' कवितालाई प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा र ध्वनि सौन्दर्य तथा त्यससँग सम्बन्धित अध्ययन, विश्लेषण तथा सम्बन्धित अनुसन्धानमूलक आलेखलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ।

यो अध्ययन पूर्वीय काव्य विश्लेषण पद्धतिको ध्वनि सिद्धान्तसँग सम्बन्धित छ। यसमा पुस्तकालयीय सामग्रीलाई उपयोग गरी गुणात्मक विश्लेषण विधिको प्रयोग गरी सम्पन्न गरिएको छ। अध्ययनमा कविताभित्रको शीर्षकीय ध्वन्यार्थ, पदका स्तरमा आएको ध्वन्यार्थ, पङ्क्तिगत ध्वन्यार्थ र कवितामा प्रयुक्त आश्रित ध्वनिको पहिचान गरी वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ।

ध्वनिको सैद्धान्तिक पर्याधार

शब्द या आवाजका अर्थमा रहेको "ध्वन्" धातुमा (कर्ता, कर्म, करण या अधिकरणार्थक) "इ" प्रत्यय लगाएर ध्वनि शब्द निर्माण गरिन्छ। यसको शाब्दिक अर्थ सुनिने आवाज भन्ने हुन्छ तर साहित्यमा यो प्रतीयमान वा व्यङ्ग्यार्थका रूपमा चिनिन्छ। यसलाई काव्य-शास्त्रको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तका रूपमा आनन्दवर्धनले आफ्नो 'ध्वन्यालोक' लक्षणग्रन्थमा स्थापना गरेका छन् (पौडेल, २०५७, पृ.१४२)। यसर्थ साहित्यमा प्रयोग हुने ध्वनिको तात्पर्य आवाजमा मात्र सीमित नभई वाच्यार्थ र लक्ष्यार्थभन्दा फरक प्रतीयमान अर्थका रूपमा आई निकै आकर्षक र चमत्कारपूर्ण अर्थ प्राप्तमा ध्वनित हुन्छ।

साहित्यमा अभिव्यङ्ग्य रूपमा प्रकट हुने ध्वनि सम्बन्धी अध्ययन, चिन्तनको इतिहास पूर्वीय साहित्य अध्ययन परम्परामा निकै लामो रहेको पाइन्छ। ध्वनिलाई सिद्धान्तको रूपमा स्थापना गरेर व्यवस्थित स्वरूपको प्रतिपादन गर्ने कार्य भने नवौं शताब्दिका चिन्तक आनन्दवर्धनले गरेका हुन्। उनले आफ्नो ध्वन्यालोकमा यसको सैद्धान्तिक स्वरूपको बारेमा चर्चा गरेका छन्। यसलाई साहित्य चिन्तनको एक शास्त्रको रूपमा स्थापित गराउने कार्य गरेका हुन्। ध्वनि सिद्धान्तको प्रतिपादनका क्रममा आनन्दवर्धनले

व्याकरणशास्त्रको 'स्फोट' अर्थात् अर्थ स्फुरणको सिद्धान्तबाट विशेष प्रभाव ग्रहण गरेको पाइन्छ। यही अवधारणा तथा मान्यताबाट प्रभावित भएर आनन्दवर्धनले साहित्यमा नव-नव अर्थ उत्पादनको कल्पना गरी ध्वनि सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हुन् (नेपाल, २०७३, पृ.५३)। यस्तो ध्वनिलाई काव्यात्माका रूपमा पहिलो पटक संस्थापित गर्ने आचार्य आनन्दवर्धन हुन्। उनले यसलाई परिभाषित गर्दै भनेका छन्— जहाँ वाच्य अर्थ र वाचक शब्दले आफूलाई गौण तुल्याएर प्रतीयमान अर्थ प्रकट गराउँछन् त्यसलाई विद्वान्हरू ध्वनि भन्दछन्। यसबाट ध्वनि भनेको प्रतीयमान या व्यङ्ग्य अर्थ नै हो भन्ने बुझिन्छ (पौडेल, २०५७, पृ.१४९) यसर्थ साहित्यिक कृतिको अभिव्यक्तिबाट हुने अभिधार्थ र लक्षणार्थपछि, प्रतीयमान अर्थको प्रतीत हुने सामर्थ्य ध्वनिमा रहन्छ।

ध्वनि सिद्धान्तको अन्य सिद्धान्तसँग सङ्गति रहेको देखिन्छ। आनन्दवर्धनले अरू सिद्धान्तको उपेक्षा नगरीकन ध्वनिलाई प्रतीयमान अर्थका रूपमा अर्थ्याउँदै रसध्वनिलाई पनि सर्वश्रेष्ठ बनाएको देखिन्छ। ध्वनि र अलङ्कार बीचको अन्तर्सम्बन्धलाई पनि जोडेर कवितामा अभिव्यक्त भएका विम्ब वा प्रतीकहरूको व्यङ्ग्यार्थक भाव पहिचान गरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ। गहनाको उचित संयोजन हुँदा शरीरको सौन्दर्य झल्कन्छ तर सो भएन भने सौन्दर्य नै विग्रिन्छ। त्यस्तै काव्यमा पनि वाच्यार्थबाट माथि उठेर व्यङ्ग्यार्थ ध्वनित गराउँदा अलङ्कार ध्वनि हुन्छ (हुङ्गाना, २०६८, पृ.१५९)। जसले केही ध्वनित गर्छ वा गराउँछ, त्यो व्यञ्जक शब्द ध्वनि हो, जो ध्वनित हुन्छ, त्यो ध्वनि हो अनि जसमा कुनै कुराको ध्वनन हुन्छ, त्यो ध्वनि हो। यसै अनुसार आनन्दवर्धनले ध्वनि शब्दको प्रयोग निम्न लिखित पाँच अर्थमा गरेका छन् :

१. प्रतीयमान अर्थ अभिव्यक्त गर्ने वाचक शब्द ध्वनि हो।
२. प्रतीयमान अर्थ अभिव्यक्त गर्ने वाच्यार्थ ध्वनि हो।
३. व्यङ्ग्यार्थ पनि ध्वनि हो।
४. व्यञ्जना व्यापार ध्वनि हो।
५. उपर्युक्त चारै प्रकारका ध्वनिहरूको अवस्थिति काव्यमा हुने हुँदा काव्य पनि ध्वनि हो (भण्डारी र पौडेल, २०६९, पृ.३३-३४)।

उपर्युक्त कथनबाट के पुष्टि हुन्छ भने ध्वनिवादी चिन्तन अनुसार व्यञ्जना शक्तिद्वारा प्राप्त हुने व्यङ्ग्यात्मक उक्तिलाई ध्वनि भन्न सकिन्छ र त्यही ध्वनिबाट पाठकले रसानुभूति गर्दछ, काव्यको आह्लादको तुष्टि प्राप्त गर्दछ। केवल शब्द र अर्थको गुम्फनले काव्य हुन सक्दैन। शब्द र अर्थको समुचित योगबाट केही न केही चमत्कारी भित्री भावसमेत काव्यमा बुझिने हुनुपर्दछ। ती सुसम्बद्ध शब्दार्थबाट भित्री विशेष भाव अभिव्यक्त हुने भए मात्र त्यो कवित्व सजीव हुन्छ (शर्मा, २०५८, पृ.४६)। यसर्थ कवि वा सर्जकको रचना शिल्पमा पनि निखारता आउनुपर्ने देखिन्छ। शब्दपुञ्जले मात्र काव्यिक उँचाइ पगेल्न नसक्ने हुँदा वाच्यार्थभन्दा बढी चमत्कार गर्ने व्यङ्ग्ययुक्त काव्य ध्वनि भएको अवस्थामा मात्र त्यसलाई उत्तम काव्यको श्रेणीमा सूचीकृत गर्न सकिन्छ।

ध्वनिकाव्यलाई मम्मटले उत्तम काव्य र जगन्नाथले उत्तमोत्तम काव्यको संज्ञा दिएका छन्। वस्तु, अलङ्कार र रसध्वनिमध्ये रसध्वनियुक्त काव्यलाई उत्तमोत्तम काव्य भन्न खोजेको देखिन्छ (हुङ्गाना, २०६८, पृ.१५२)। प्रस्तुत लेखमा स्वरूपका आधारमा वर्गीकरण गरिएको रसध्वनि, वस्तुध्वनि र अलङ्कार ध्वनिलाई

विवेच्य आधार मानिएको छ । काव्यशोभा तत्त्वलाई अलङ्कार भनिन्छ तापनि ध्वनिवादी आचार्यहरूले अलङ्कारलाई ध्वनिभित्र समेटेका छन् । काव्यलाई सिंगार्ने अलङ्कारलाई ध्वनि भनेको देखिन्छ, “जुन स्थानमा अलङ्कारको अभिव्यक्ति हुन्छ त्यस्तो काव्यकृतिमा अलङ्कारको अभिव्यक्ति हुन्छ त्यस्तो काव्यकृतिमा अलङ्कार ध्वनि रहेको मानिन्छ” (ढुङ्गाना, २०६८, पृ.१५१) । यहाँ आचार्य मम्मटले रसध्वनियुक्त काव्यले पाठकलाई रसास्वादनको परिपाक तहमा पुऱ्याउने विचार प्रस्तुत गरी काव्यमा ध्वनि र रसको अन्तर्सम्बन्धले काव्यिक उँचाइ प्रदान गर्ने सन्दर्भलाई प्रस्तुत गर्न खोजेको देखिन्छ ।

‘हामी’ कविताको विश्लेषण

भूपि शेरचनद्वारा रचित ‘हामी’ कवितालाई ध्वनिको तहबाट विश्लेषण गर्दा शीर्षकीय ध्वन्यार्थको भावलाई नियाल्न सकिन्छ । कवितामा प्रयुक्त भावसँग अन्तरनिहित भएको ध्वनि सौन्दर्यलाई केलाउँदा कवितांशमा निहित सन्दर्भ र शैलीको विश्लेषण गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ । यस कविताका केही सन्दर्भहरूमा उत्तरआधुनिक प्रभावलाई पनि फेला पार्न सकिन्छ । पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्तका प्रथम स्वच्छन्दतावादी चिन्तक लड्गिनसले साहित्यमा जुन उदात्त चर्चा गरेका छन् त्यसले ध्वनिवादी चिन्तन धारासँग धेरै अर्थमा समता राखेको देखिन्छ । यस प्रसङ्गमा पूर्वीय साहित्य शास्त्रीय जगतमा ध्वनिकार आनन्दवर्धन नै पहिलो स्वच्छन्दतावादी आचार्यको रूपमा देखा पर्छन् । आई.ए. रिचर्ड्सको सम्प्रेषणवादी सिद्धान्तमा साहित्यको जुन भावात्मक अर्थको चर्चा गरिएको छ, त्यसले आनन्दवर्धनको ध्वनि वा प्रतीयमान अर्थलाई उद्भावन गरेको प्रतीत हुन्छ । अतः ध्वनिवाद पूर्वीय काव्य चिन्तनसँग मात्र नभएर पाश्चात्य काव्य चिन्तनसँग पनि साइनो गाँस्न पुगेको अनि प्राचीन सिद्धान्त मात्र नभएर आधुनिक भावधारासँग पनि शाश्वत सम्बन्ध जोड्न पुगेको महत्तम उपलब्धि मानिन्छ (भण्डारी र पौडेल, २०६९, पृ.४३) । यसरी नै प्रस्तुत ‘हामी’ कविता पश्चिमी परम्पराका विम्ब र प्रतीकहरूको उपयोग गरी व्यञ्जनात्मक अभिव्यक्ति दिन सफल रहेको देखिन्छ ।

नेपाली समाज र जातिलाई हामीका रूपमा उभ्याएर हामी पराश्रित हुँदै गएको र हाम्रो विजेय गौरवशाली इतिहास समाप्त भएको वर्तमान अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य भाव प्रतिध्वनित भएको पाइन्छ । प्रकृति, जीवनजगत, इतिहास एवम् पुराण-कथा आदिका स्रोतहरूको अत्यधिक उपयोग गरी तिनै विम्ब र प्रतीकले कवितामा ध्वनि सौन्दर्यलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको देखिन्छ । विम्ब र पुराकथाहरूको सुयोग्य क्रमिकता उद्घाटित गरिएको छ र कवितात्मक व्यङ्ग्यकलाको उच्च प्रदर्शन गरिएको पाइन्छ । यिनै पृष्ठाधारका पेरिफेरीमा रहेर कवि भूपि शेरचनद्वारा रचना गरिएको प्रस्तुत कवितालाई ध्वनि सौन्दर्यका आधारमा विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

शीर्षकीय ध्वन्यार्थ

‘हामी’ एक शब्दात्मक संरचनामा रहेको कवितात्मक शीर्षक हो । यो सर्वनाम शब्द भएकाले प्रथम पुरुषीय बहुवचन ‘हामी’ शब्दले सम्पूर्ण नेपालीलाई सङ्केत गरेको छ । यहाँ हामी शीर्षकले नेपालीहरू आफ्नो वीरतापूर्ण इतिहासबाट स्खलित भएको वास्तविकतालाई देखाउँदै निरीह प्राणीका रूपमा मानिसलाई देखाउँदै कवितांशमा भनिएको छ :

हामी वीर छौं

तर बुद्ध छौं

हामी बुद्ध छौं

र त हामी वीर छौं

हामी बुद्ध नभईकन वीर कहिले हुन सकेनौं (शेरचन, २०६२, पृ.१५)

प्रस्तुत शीर्षक सम्बद्ध कविता पङ्क्तिमा हामीले पुर्खाको गाथामा वीरताका रूपको वास्तविकता होइन बुद्धपनका कारण प्राप्त भएको मूर्खतापूर्ण वीरता हो भन्ने व्यङ्ग्यार्थक भाव प्रतिध्वनित भएको देखिन्छ। हामी शब्दको अभिधा अर्थका रूपमा उत्तम पुरुष प्रथमा विभक्तिको 'म' शब्दको बहुवचन रूप भन्ने हुन्छ। व्यञ्जना अर्थमा हामी शीर्षकले सम्पूर्ण नेपालीहरूको दासता, परनिर्भरता, गन्तव्यहीन गति र बोक्ने भलाद्मीपनले अधोगतितर्फको यात्रामा सरिक सबै मानिस भन्ने काव्यिक ध्वनि नै ध्वनित भएको पाइन्छ। कवितामा प्रस्तुत 'हामी' शीर्षकले वाच्यार्थदेखि व्यङ्ग्यार्थसम्म ध्वनि सौन्दर्यलाई व्यापक बनाउँदै आत्मव्यङ्ग्यको उपस्थितिलाई सघन तुल्याएको देखिन्छ। विगतदेखि वर्तमानसम्मको नेपालीहरूको प्रवृत्ति यथास्थितिमा रहेकाले आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थपूर्ति हुने भएमा जुनसुकै निर्णय गर्न पनि तयार भएका नेतृत्ववर्गलाई 'हामी' शब्दले सम्बोधन गरेको पाइन्छ। धेरै 'म' हरूले नेपालको अस्तित्व, स्वतन्त्रता, आत्मनिर्णय गर्ने अधिकार र नेपालीपनको अस्तित्व माटोमा मिलाउन उद्दत भएपछि ती सबै 'म' लाई बहुवचनमा हामी भनेर कविले संज्ञा दिएको शीर्षकीय ध्वनि प्रस्तुत भएको पाइन्छ।

पङ्क्ति स्तरमा आएको ध्वन्यार्थ

प्रस्तुत हामी कवितामा प्रयोग भएका सबै पदहरू विशिष्ट काव्यिक कलामा कुँदिएका छन्। शब्द र पदहरूको संयोजनबाट कविताले उच्चता प्राप्त गरेको छ। कवितामा प्रयोग भएको "हामी फगत पानीको थोपा हौं, जो सूर्यद्वारा माथि उचालिन्छौं" कविताशले मानिस पानीको थापाजस्तै निर्बलियो छ। सूर्यको प्रकाशले पानीको थोपा माथि उचालिन्छ। हामी पनि अरूको सहाराले माथि पुगेर यताउति चलमलाउँछौं र माथि पुगेपछि आफ्नो हैसियत बिर्सेर गर्जन्छौं तर अन्त्यमा पानीको थोपा नै बनेर भुइँमा खस्दछौं तब मात्र हैसियत पत्ता लाग्दछ भन्ने ध्वन्यार्थक भाव उल्लिखित कविताशमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ। कविले कवितामा हामी भनेर आफ्नो अस्तित्व प्रमाणित गर्न खोज्ने सुविधाभोगी र महत्वाकांक्षी भ्रुण्डलाई पानीका निर्बलिया थोपाको उपमा दिएर ध्वनि सौन्दर्यलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएका छन्।

हामी बाहिरबाट जतिसुकै उच्च देखिए तापनि

भिन्नभिन्न निरन्तर खिँड्दै र घिसिँदै गइरहेका छौं

हाम्रो बाहिरको उँचाइ भूटा हो

भ्रम हो। (शेरचन, २०६२, पृ.१२)

प्रस्तुत कविताशमा तथाकथित आफूलाई अग्लो ठान्नेहरूलाई कविले त्यो उँचाइ फगत भूटाका रूपमा व्यङ्ग्य गरी मानिसको बडप्पनलाई विम्वात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। हामीमा रहेको उँचाइको भ्रम भूटा हो भन्ने भाव ध्वनित भएको पाइन्छ।

अग्लो टाकुरामा उम्रेको च्याउको उँचाइभन्दा

यसको बर्ता महत्त्व छैन

वा दुइटा अग्ला बाँस खुट्टामा बाँधेर हिँड्ने

भारतीय चटकेको उँचाइभन्दा यसको बढी विशेषता छैन

अग्लो चुच्चे टोपी लगाई नाच्ने

सर्कसको जोकरको उँचाइभन्दा यसको बढी विशेषता छैन । (शेरचन, २०६२, पृ.१२-१३)

प्रस्तुत कवितांशमा मानिसको स्वाभिमानको उँचाइ, टाकुराको च्याउ, बाँसको खुट्टा गाँसेको चटके र अग्लो टोपी लगाएको सर्कसको जोकर जत्तिकै उँचाइ रहेका भाव ध्वनित भएको देखिन्छ । देशका नेताहरूप्रति लक्षित गरी अर्काको बुई चढेर मपाइँत्व गान गर्ने मनोवृत्ति र बेटुकले सभा समारोहमा कुर्लने प्रवृत्तिलाई कविले 'दुइटा अग्ला बाँसमा बाँधेर हिँड्ने भारतीय चटकेको उँचाइभन्दा यसको बढी विशेषता छैन' भनी व्यङ्ग्य भाव व्यक्त गरेका छन् ।

त्यसैले हामी वीर त छौं

तर बुद्ध छौं

हामी बुद्ध छौं

र त हामी वीर छौं

हामी बुद्ध नभईकन वीर कहिल्यै हुन सकेनौं

भूपिको कवितामा यसरी 'कन्टिन्युटी' पाइन्छ । मूलतः उनको कविता समकालीन सामाजिक स्थितिहरूमाथि स्व-मीमांसा हो । उनले नेपाली वीरता 'गोर्खालीपन'लाई हाँसेर उडाइदिए, घण्टाघरको चित्रमा रूग्ण र चिथरिएको लाहुरेलाई उभ्याइदिए । उनले देशभित्र र बाहिर दुवै आफ्नो भूमिभित्र समेटेका छन् (श्रेष्ठ, २०४९, पृ.१९६) । यसरी पूर्वीय ध्वनि सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्ने विविध कवितांशमध्ये माथिका पङ्क्तिहरूले विशेष व्यञ्जनात्मक भाव प्रस्तुत गर्दछन् । यहाँ हाम्रो वीरतामाथि प्रश्न उठाइएको छ र हामी बुद्धजीवी नभई मूर्ख वीर भएकाले हामीलाई कसैले बलिको बोको बनाएको छ, भन्दै वीरताको घोषणालाई स्वघोषित भन्दै वीरताको मजाक उडाएको पाइन्छ ।

हामीलाई उसको उँचाइ देखेर आश्चर्य लाग्छ

हामीलाई हाम्रो पुङ्काई देखेर डर लाग्छ (शेरचन, २०६२, पृ.१३)

प्रस्तुत कवितांशमा हामी विदेशी शक्तिसामु आत्मसमर्पण गर्छौं । देश र जनताको स्वाधीनताका लागि प्रजातन्त्र हुँदै गणतान्त्रिक मुलुक निर्माण गरिसक्यौं तथापि हामी आफ्नो आस्था अनि वीरतापूर्ण गाथाबाट स्थलित हुन्छौं, कायर बन्छौं, ढोगी बन्छौं । गोर्खालीको वीरतापूर्ण गाथा बोकेका नेपाली भएर पनि आफूलाई कमजोर ठान्छौं र डराउँछौं । उच्चता बोकेको परिचय र पहिचान बिसरेर हामी उत्तरीदक्षिणीसित किन नतमस्तक भइरहेका छौं भन्ने व्यङ्ग्य भाव व्यक्त भएको पाइन्छ ।

प्रत्येक पिढीमा द्रोणाचार्य हामीकहाँ आउँछ

र गुरू-दक्षिणा माग्छ

र हामी सहर्ष उसको इशारामा

आफ्नो बूढी औंला काटेर उसलाई भेटी दिन्छौं,

आफ्नो अस्तित्व मेटेर उसलाई समर्पित गर्छौं (शेरचन, २०६२, पृ.१५)

यसरी प्रस्तुत कवितांश हामी आफ्नो गन्तव्य निर्धारण आफैँ गर्न सक्दैनौं। विश्वका नजरमा हामी कहिल्यै पनि हामी भएर बाँच्न नसकेका मानवीय प्राणी हौं। कविले हामीलाई महाभारतको पौराणिक कहानीमा वर्णित पात्र एकलव्यसित तुलना गरेका छन्। एकलव्यले गुरु द्रोणाचार्यबाट उपेक्षित भएपछि गुरुको मूर्ति स्थापना गरेर धनुर्विद्यामा अभ्यस्त हुन्थे। फलस्वरूप अन्त्यमा आफ्ना गुरुलाई गुरुदक्षिणाका रूपमा आफ्नो दाहिने हातको बुढी औंला काटेर दिन बाध्य बनाइएको हुन्थ्यो। त्यसैगरी हामी नेपालीको अवस्था र नियति पनि उही एकलव्यको जस्तै नै छ। प्रत्येक पुस्तान्तरणका सिलसिलामा हामी-हामीमा एक न एक थान द्रोणाचार्य पैदा भइरहन्छ र गुरुदक्षिणाका रूपमा हाम्रो अस्तित्वलाई छापामार शैलीमा अपहरण गर्दछ। अन्ततोगत्वा हामी क्यारमबोर्डको गोटी बन्छौं, अस्तित्व समर्पण गर्दछौं, अनि नेपालीपनको लिलाम गर्दछौं भन्ने भाव प्रस्तुत कवितामा व्यङ्ग्यार्थक रूपमा आएको पाइन्छ।

हामी पाइताला हौं
हामी दौडमा प्रथम हुन्छौं
हाम्रो निधारले टीका थाप्छ
हामी दौडमा प्रथम हुन्छौं
र हाम्रो घाँटीले माला लाउँछ
हामी दौडमा प्रथम हुन्छौं
हाम्रो छातीले तक्मा टाँस्छ (शेरचन, २०६२, पृ.१६-१७)

कवितांशमा कवि भूपि शेरचनले हामीलाई पैतालासँग तुलना गरेका छन्। हामी सबैभन्दा तल रहेर शरीरको पूरै भाग थाम्ने पैतालाको संज्ञा दिएका छन्। सम्पूर्ण भार थामेर पुरस्कृत गर्ने पैताला हुन्छ तर सफलतापश्चात् टीका निधारले र तक्मा छातीले टाँसेजस्तै विजयी अरू हुँदा माला र तक्मा चढाउने अर्कै हुने कुरा व्यञ्जित भएको पाइन्छ। हामी फगत् अर्कालाई विजयी गराउनका लागि अरूको इसारामा दौडने पैताला हौं। यिनै बिम्बात्मक काव्यिक अभिव्यक्तिले हामी कवितामा प्रयोग गरिएको भाषिक ध्वनि सौन्दर्य उत्कृष्टताका साथ प्रस्तुत भएको पाइन्छ।

कवितामा प्रयुक्त पद-पदावलीगत आश्रित ध्वनि

पूर्वीय काव्य सिद्धान्तका आधारमा 'हामी' कविताभित्रका केही प्रतिनिधिमूलक ध्वन्यार्थ पद, पदावली, विषय सन्दर्भ, केन्द्रीय कथ्य, मिथकीय शब्दावली तथा भावार्थ पक्षबाट केलाउँदा काव्यात्मक ध्वनि प्रष्टिने ठानिएकाले यहाँ व्यञ्जनात्मक अभिप्रायमा आएका सन्दर्भलाई यसरी तालिकीकृत गरेर देखाउन सकिन्छ :

तालिका १

कवितालाई बिम्बात्मक शैली प्रदान गर्न आएका कथ्य सन्दर्भहरू :

पदावली	वाच्यार्थ	ध्वन्यार्थ
बादल बन्नु	पृथ्वीको पानी माथि सोसिएर आकाशमा फैलिई पानी बर्साउने मेघ हुने अवस्था	अरूको निर्देशनमा यताउति परिचालित हुने मानवीय प्रवृत्ति

कुकुर भुकाई	घरमा रखवारीका लागि पालिने एक किसिमको जनावरको भुकाई वा गर्जन	जनताको स्वार्थमा लात हानेर आफ्नो स्वार्थमा डुबी थोत्रा गाला बजाउनु
पानीका निर्बलिया थोपा	जुनसुकै बेला चुहिन वा पोखिन सक्ने जलविशेषको थोपा	नेपालीको भित्रभित्रै खोक्रिएको अस्तित्व, निरीहपना र ढुलमुले स्वभाव
हाम्रो दगुराई	हामी दौडने कार्य	अवसरवादको नाङ्गो नाच नाचेका नेताले स्वार्थमा डुबी उत्तर र दक्षिणतिर दौडेर मार्गने गुहार
अगुल्टाको 'छ्वाइयँ'	आगोसितको दाउरालाई पानीमा निभाउँदा आउने ध्वनि वा आवाज	सभा समारोहमा जति भाषण फलाके पनि त्यसमा वजन नभएकाप्रति व्यङ्ग्य
वजन छैन	तौल नभएको	अस्तित्व नभएको
क्यारामवोर्डको गोटी	खेल सामग्री	मुलुकमा गणतन्त्र आएपछि पनि अरुद्वारा सञ्चालित राजनैतिक नेतृत्व तथा समग्र मानवीय प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य
एउटा स्ट्राइकरद्वारा सञ्चालित	क्यारमवोर्ड खेल्दा प्रयोग गरिने मुख्य गोटीको सहायताले अन्य सहायक गोटीलाई हानेर निर्देश गर्ने	विज्ञान र प्रविधियुक्त एक्काइसौं शताब्दीमा पनि हामी उपनिवेशको जालोबाट मुक्त हुन नसकेकामा व्यङ्ग्य तथा अमुक दलका नेतालाई मिलाउन आउने विदेशी प्रभुलाई स्ट्राइकरको रूपमा ध्वनित
एकलव्य	महाभारतमा वर्णित पात्र	हामीले आफ्नो सामर्थ्य हुँदाहुँदै पनि आफैँलाई विश्वास गर्न नसक्ने भएपछि दासमनोवृत्ति भएका मानिसका रूपमा रहेको कुरा प्रतिध्वनित
द्रोणाचार्य	महाभारतमा वर्णित पात्र	हजारौं वर्षदेखि चलेको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, लुटपाट र हाम्रो सामर्थ्यको लुट भएको सन्दर्भ ध्वनित
केवल पाइताला	जमिनमा टेक्ने खुट्टाको भाग मात्र	हाम्रो अस्तित्व, हाम्रो स्वतन्त्रता, हाम्रो आत्मनिर्णय गर्ने शक्ति अरुको हातमा रहेको वा अरुद्वारा निर्देशित भएको भावार्थ व्यक्त
लघुमानव	सानो मान्छे	उपकरणको नपाइमा उँचाइ भए पनि अस्तित्वगत उँचाइमा हामी एकदमै कमसल, कमजोर र निरिह प्राणीको दर्जा दिन सकिने भावमा व्यञ्जित

माथिको तालिकामा समाविष्ट पद-पदावलीगत वाच्यार्थ र व्यञ्जित भावलाई विम्बात्मक रूपमा चर्चा गर्न सकिन्छ। शीर्षकीय तात्पर्य, केन्द्रीय कथ्य र भावगत सम्बन्धले ध्वनिलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याएको

देखिन्छ। विज्ञान र प्रविधिको आशातीत प्रगतिले विश्व परिवेशलाई कायाकल्प गरेको बेला हामी सधैं निरिह प्राणीको रूपमा बस्नुले राष्ट्रिय स्वाधीनता र स्वावलम्बनबाट विचलित भएको भावलाई शेरचनले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ। शीर्षकीय शाब्दिक अर्थले पनि विगतदेखि वर्तमानसम्मका नेपालीहरूका प्रवृत्ति, परम्परा, विषयवस्तु र वस्तुस्थितिलाई चित्रण गरेको विषयसम्बद्ध व्यञ्जनात्मक अर्थ ध्वनित भएको पाइन्छ।

परम्पराप्रति अन्धविश्वास व्यक्त गर्दै कविले आफूभित्रको विद्रोही भावलाई व्यञ्जना र वक्रोक्तिका माध्यमबाट तत्कालीन सामाजिक र राजनैतिक विसङ्गतिलाई केन्द्र बनाएर व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्। राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशलाई आफ्ना कवितामा सहजतापूर्वक प्रयोग गर्ने भूपि युगीन सन्त्रास र विभीषिकाका विरूद्धमा मानवतावादी दृष्टिकोण राख्ने प्रगतिवादी-स्वच्छन्दतावादी कवि हुन्। राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा व्याप्त सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, विसङ्गति, शोषण, दमन, आतङ्क, हत्याजस्ता मानवीय क्रियाकलाप तथा शासक वर्गको गैरजिम्मेवारपूर्ण व्यवहारप्रति राष्ट्र, राष्ट्रियता, प्रजातान्त्रिक मूल्य, मान्यता, मानवतावादप्रति प्रबल आस्था व्यक्त गर्ने सशक्त राष्ट्रवादी, प्रगतिवादी र व्यङ्ग्यवादी कवि हुन् (लुइटेल्, लुइटेल् र पौड्याल, २०५४, पृ.१४२)। यसर्थ नेतृत्व वर्गको अवसरवादी प्रवृत्तिका कारणले जनताले सदियौँदेखि स्वाभिमान र आत्मगौरवलाई बन्धकी राख्नुपरेको भाव कवितामा ध्वनन् भएको पाइन्छ। मुलुकले गणतान्त्रिक नेपालको नयाँ संविधान प्राप्त गरे पनि भ्रष्टाचार, अनियमितता, नातावाद, कृपावाद, कासेलीपात आदि विकृत मानसिकता भएका नेतृत्व वर्गबाट जनताले थप कुरा अपेक्षा गर्न सकेका छैनन् भन्ने भावसँग कविता ठ्याक्कै मेल खाएको पाइन्छ।

निष्कर्ष

पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तमा केन्द्रित भएर गरिएको अध्ययनमा 'हामी' कविता वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको कोणबाट उत्कृष्ट रहेको छ। काव्य परम्परामा विकसित ध्वनि सौन्दर्यका केन्द्रीयतामा विश्लेषण गर्दा शेरचनको प्रस्तुत कविता अत्यन्तै युगसापेक्ष रहेको प्रतीत हुन्छ। कविताका हरेक पङ्क्तिलाई छामछुम गर्दा समग्र हामी मानव समुदायप्रति कविले संयमित भाषाको प्रयोग गरी चोटिलो व्यङ्ग्यको तीर प्रहार गरेका छन्। हाम्रो गन्तव्य निर्धारण गर्न नसक्ने हामी सास फेर्नु परे पनि कुन बेला कति फेर्ने भनी अरूको सुझाउअनुसार गर्ने प्रवृत्तिको व्यञ्जनात्मक भाषा शैलीको संयोजनसँगै खुलेयाम विरोध छ। हामीले कहिल्यै पनि हामी भएर बाँच्न नसकेको यथार्थतामा कवितांशहरू तीर बनेर तेर्सिएको पाइन्छ। हामी क्यारमबोर्डका गोटी जस्तै निरिह भएर बाँच्नु परेको र स्ट्राइकरद्वारा परिचालित भएको सन्दर्भलाई व्यञ्जनात्मक रूपमा केलाइएको छ। सङ्घर्ष र बलिदानी प्राप्त गरेका परिवर्तनहरू प्रजातन्त्रदेखि गणतन्त्रसम्म आइपुग्दा पनि हामी विदेशी प्रभुको दास बनेर नियन्त्रित बन्नु परेको यथार्थ पस्किँदै स्वाभिमानी नेपालीका रूपमा कहिले कसरी चिनिने भन्ने प्रश्न तेर्सिरहेको यथार्थलाई कविले सङ्केत गरेको पाइन्छ। मुलुकमा गणतन्त्र स्थापना भएपछि पनि समाजको नेतृत्व वर्गले शासनको बागडोर सम्हालेर जनताका जनजीविकाका सवालमा चुइँय नबोल्नुले फेरि पनि परिवर्तनको आँधीवेहेरी चलाउनुपर्ने अवस्था सिर्जित त हुँदै छैन भन्ने आशय कवितामा आएको पाइन्छ। जनतालाई स्वतन्त्रता, शान्ति, सुरक्षा, समृद्धि दिलाउने प्रण गरी सत्तामा विराजमान भइसक्दा पनि नेतृत्ववर्ग आज पनि स्ट्राइकरद्वारा सञ्चालित भई विदेशी उपनिवेशवादलाई थप मलजल गर्न उद्दत देखिनुले हामीलाई मानिस कम र वर्ता गोटी भएको हो भन्ने व्यङ्ग्य भाव प्रस्तुत गरी काव्यिक ध्वनि सौन्दर्यलाई पूर्ण परिपाक बनाएको पाइन्छ। वास्तवमा कवितामा व्यञ्जित ध्वनि नै हामीहरूको यथास्थितिको

उपज आजको राजनैतिक दुरावस्था हो भन्ने भाव व्यञ्जित भएको छ। अध्ययनका क्रममा भेटिएको तथ्यलाई उजागर गर्ने हो भने हामी कविता २०१७ सालको रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ, यद्यपि आजको समसामयिकतालाई पनि यसले सान्दर्भिक तुल्याएको अनुभूति हुन्छ।

नेतागणलाई पानीका थोपा, पालिएका कुकुर, टाकुरामा फलेको च्याउ, भारतीय चटके जोकर, लिलिपुट, क्यारामवोर्डको गोटी, परनिर्भर एकलव्य आदि उपमा प्रस्तुत गरी पूर्वीय काव्य सिद्धान्तको ध्वनि सौन्दर्यले कविता परिपाक अवस्थामा पुगेको पाइन्छ। पानी र बादलजस्तै क्षणिक रूपमा उद्घालिने र गर्जने प्रवृत्तिलाई ध्वन्यात्मक रूपमा नेपाली राजनीतिमा सत्तामोहमा लागेका नेतागणलाई सङ्केत गरेको भाव ध्वनित भएको छ। हामी सदियौँदेखि यथास्थितिको खोल ओढेर गणतन्त्रको धज्जी उडाउने, स्वार्थको जालोमा जेलिने, सत्ताभत्तामा च्याल चुहाउने, अवसरवादको नाङ्गो नाच नाच्ने र परनिर्भरतामा चुर्लुम्म डुबुल्की मार्ने अन्तर्यथार्थलाई अभिव्यञ्जित गरिएको छ। सारा जनतालाई बलिको भोको बोको बनाउने राजनैतिक परिपाटीको व्यङ्ग्य गर्दै गणतन्त्र ल्याउँदासम्म पनि परनिर्भरता र दास मनोवृत्तिगत कुप्रवृत्तिलाई उद्बोधन गरिएको पाइन्छ। आज पनि देशको अस्तव्यस्तता, राजनैतिक चरित्रका विकृत मानसिकता, यथास्थितिको ज्वलन्त अवस्था र समसामयिकतालाई सबल रूपमा पक्रन सक्नु पनि कविताको सफल पक्ष मानिन्छ। प्रस्तुत हामी कवितामा प्रयोग गरिएको भाषाशैलीगत अभिव्यक्ति पनि ध्वनि सौन्दर्यलाई उजागर गर्ने प्रकारको रहेको पाइन्छ। गद्यात्मक भाषामा पनि अन्तर्लयात्मकताको संयोजनले कविता अभै रोचक र घोचक बनेको पाइन्छ साथै बिम्बात्मक, व्यञ्जनात्मक, प्रतीकात्मक, आलङ्कारिक तथा मिथकीय प्रयोगले कविताको ध्वनि सौन्दर्यलाई पुष्टि गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

सन्दर्भसूची

- दुङ्गाना, कुलप्रसाद (२०६८). *संस्कृत साहित्य सिद्धान्त*. सुकन्दा पुस्तक भवन : काठमाडौँ ।
- नेपाल, शैलेन्दुप्रकाश (२०७३). *ध्वनितात्विक समालोचना : औचित्य र स्वरूप*. प्रज्ञा, अङ्क २. पूर्णाङ्क ११४. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान.पृ.५३-६० ।
- पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०५७). *संस्कृत काव्यशास्त्र*. भुँडीपुराण प्रकाशन : काठमाडौँ ।
- भण्डारी, पारसमणि, पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९). *साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार : काठमाडौँ ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, लुइटेल्, लीला, पौड्याल, कृष्णविलास (२०५४). *नेपाली कवि र कविता*. काठमाडौँ : विभु ऋभु प्रकाशन ।
- शर्मा, सोमनाथ (२०५८). *साहित्य प्रदीप*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार : काठमाडौँ ।
- शेरचन, भूपी (२०६२). *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे*. साभ्ना प्रकाशन : ललितपुर ।
- श्रेष्ठ, रमेश (२०४९). *नेपाली कविताको प्रवृत्ति*. काठमाडौँ : अभिव्यक्ति छापाखाना ।